

De kaartjes van Leersum en Amerongen in de Gemeente-atlas van Jacob Kuyper

KEES FLOOR
 C. Floor te De Bilt werkte o.a. bij het KNMI. Hij publiceert in diverse tijdschriften over weerkundige, maar ook lokaal-historische onderwerpen.

Op 14 juni 1864 plaatste het *Utrechts provinciaal en stedelijk dagblad* een advertentie van Hugo Suringar (1834-1911) uit Leeuwarden. De uitgever, die in zijn woonplaats ook een boekhandel, drukkerij en veilinghuis had, stelde daarin de intekening open op een door hem uit te geven *Gemeente-atlas van Utrecht*. De kaartjes uit die atlas, die ook per stuk te krijgen waren, werden ontworpen en getekend door Jacob Kuyper (figuur 1). Kuyper was aardrijkskundige, cartograaf, tekenaar-redacteur en medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.

Fig. 1: Jacob Kuyper (1821-1908), cartograaf en auteur van de Gemeente-atlas van Nederland en de daarvan afgeleide provinciale edities.

Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van de kaartjes voor de gemeenteatlas op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en de officiële kaart van de provincie Utrecht uit 1850, met een herdruk van 1862. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een concept-kaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die 'drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren.

De kaartjes uit de gemeenteatlas zijn doorgaans voorzien van een jaartal, meestal uit de periode 1865-1869. 'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken', zo schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. Het kaartje van Amerongen (figuur 2) vermeldt echter nog geen jaartal en is vermoedelijk uit ~~1864~~ 1870. Van Leersum circuleert, naast een kaartje zonder jaartal, ook een versie uit 1865 (figuur 3).

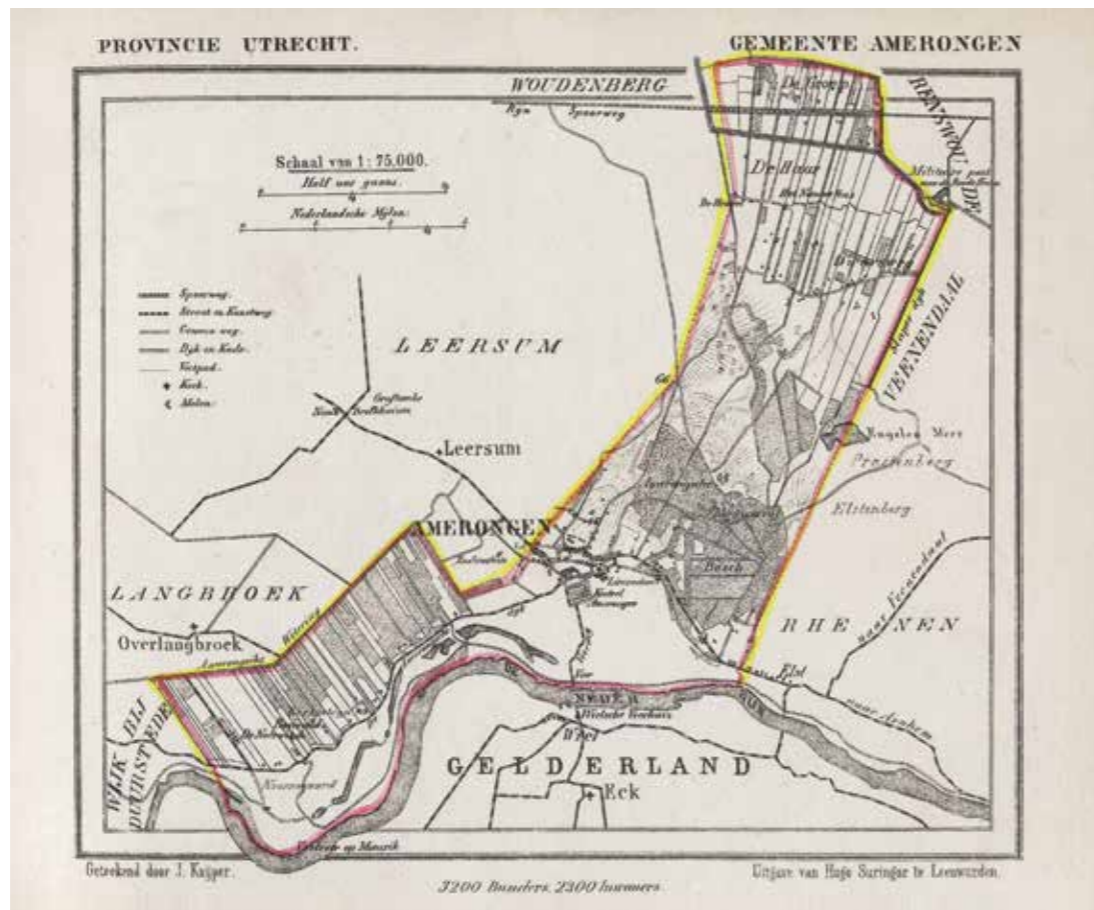

Fig. 2: Kaartje van de gemeente Amerongen uit de Gemeente-atlas van Utrecht. Zonder jaar, vermoedelijk 1864. Beeldbank RAZU, LeW_5D4_04079.

Wegen en waterlopen

Kuyper noteerde op zijn gemeentekaartjes onder andere wegen, spoorwegen, dijken, voetpaden, rivieren, uiterwaarden, vaarten en veren. Bij wegen maakte hij een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en zogenoemde kunstwegen met een verharding van straatstenen, puin of grind. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook die tollen werden op de kaartjes vermeld. Zo zien we de rijkstollen op de weg van Utrecht naar Arnhem in Leersum (vlak voor de grens met het in 1857 ingelijfde Darthuizen) en – op het kaartje van Amerongen – op de grens tussen de beide gemeenten. De tollen aan de weg van Maarsbergen naar Overlangbroek, de een bij kasteel Maarsbergen, de andere op de hoek van de Langbroekerweg en de Gooijerdijk, heeft Kuyper niet opgenomen; deze tollen staan ook niet op de kaartjes van de gemeenten Maarn en Langbroek (niet afgebeeld). Met de tolheffing op de Veerweg in Amerongen werd begonnen in 1866, dus na de voltooiing van het Kuyperkaartje.

Bebouwing

De plattegronden geven onder andere een beeld van de bestaande bebouwing. Volgens recensies uit die tijd werden

leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden. Broekhuizen, Zuylestein en kasteel Amerongen mochten natuurlijk niet ontbreken. Kuyper vermeldde ook verdedigingswerken zoals de *Militaire Post aan de Roode Haan* op het kaartje van Amerongen. Speciale tekens zijn er voor kerken en molens. Buiten de gemeentegrenzen zijn van de buurgemeenten veelal alleen de kerken ingetekend; op het kaartje van Amerongen staan buiten de gemeentegrenzen de kerken van Leersum, Overlangbroek en Eck. De molens *Oog in 't Zeil* in Darthuizen (omgewaaid in 1954) en *Maallust* in Amerongen zijn te vinden op het Kuyperkaartje van Leersum; op de plattegrond van Amerongen ontbreekt de 'eigen' molen.

Kaartschaal

De meeste kaartjes uit de gemeenteatlas bieden meer details binnen de gemeentegrenzen dan daarbuiten; daarmee krijgen we ook een duidelijker beeld van wat tot het grondgebied van een gemeente hoort en wat ressorteert onder buurgemeenten. Zo bevat het kaartje van Leersum nauwelijks informatie over Amerongen en omgekeerd.

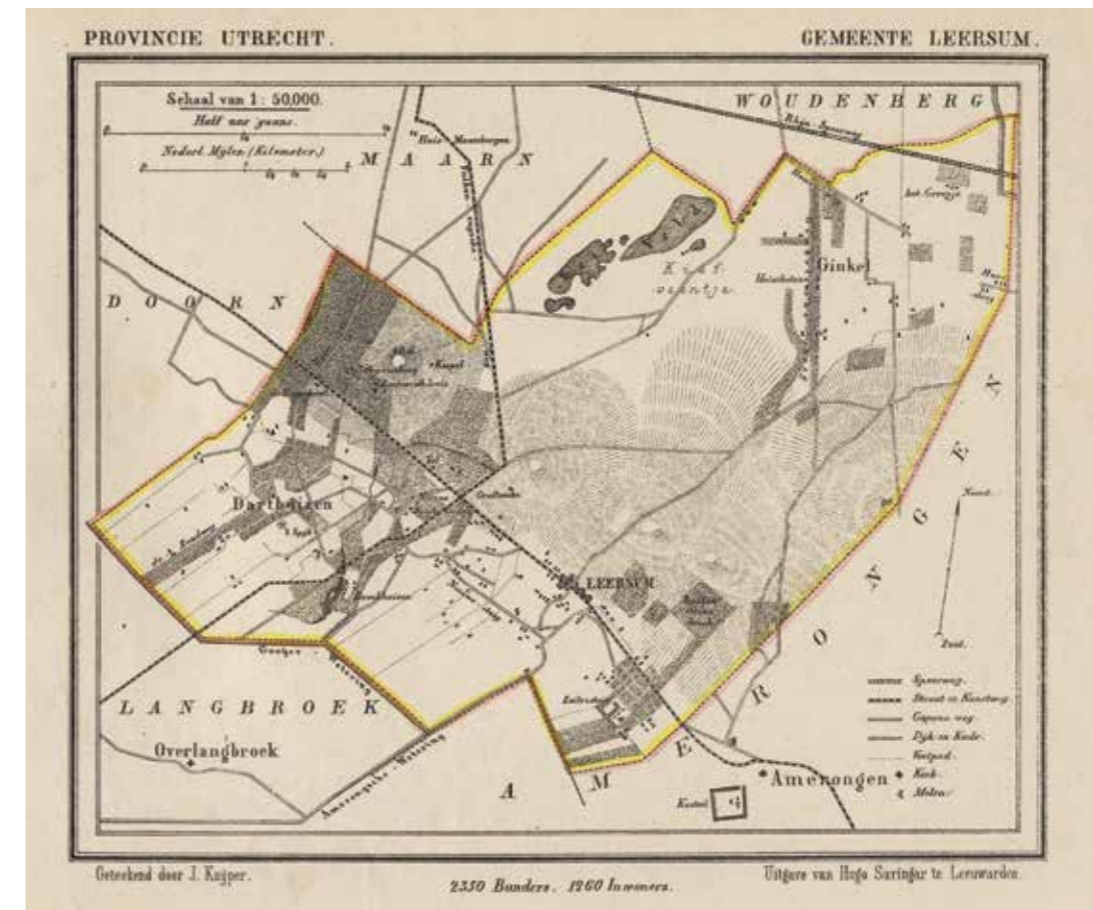

Fig. 3: Kaartje van de gemeente Leersum, ongedateerd, vermoedelijk uit 1870. Er bestaat ook een versie uit 1865.

Fig. 3: Kaartje van de gemeente Leersum uit de Gemeente-atlas van Utrecht. Datering: 1865, er bestaat ook een ongedateerde versie, vermoedelijk uit 1864. Beeldbank RAZU, LeW_5D4_16056.

Fig. 4: Uitsnede uit het kaartje van de gemeente Maurik uit de Gemeente-atlas van Gelderland.

Hetzelfde zien we bij vergelijking van de kaartjes van Amerongen en de aan de overzijde van de Nederrijn gelegen gemeente Maurik (figuur 4).

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg in de gemeenteatlas een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. Leersum werd getekend op 1:50 000, Amerongen op 1:75 000.

Om in gevallen waarin uiteenlopende schalen gebruikt waren, toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten, werden steeds de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. De oppervlakte was te vinden in gegevens van het kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op informatie van burgemeesters of op de resultaten van de volkstelling van

1859, waarbij in het laatste geval de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

Opmerkelijk is wel dat het aantal inwoners op het ongedateerde kaartje van Leersum (niet afgebeeld), vermoedelijk uit 1864, hoger is dan op het kaartje van 1865, namelijk 1260 tegenover 1210. Ter vergelijking: de volkstellingen van 1859 en 1869 houden het voor Leersum op 1214 respectievelijk 1228 inwoners. De schatting van het inwoneraantal op het eerst uitgegeven kaartje was kennelijk aan de hoge kant geweest.

Inkleuren

Vanuit zijn woonplaats Amsterdam stuurde Kuiper de gereed gekomen kaartjes in pakketjes naar zijn uitgever in Leeuwarden; hij kreeg f 2,50 per kaartje. De tekeningen werden in koper gegraveerd en gedrukt in zwart-wit.

Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur (*'het zal wonderen doen voor het oog'*) als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Daarom moest het inkleuren met de hand gebeuren. Daartoe werden de gedrukte kaartjes vanuit Leeuwarden opgezonden naar een kleurderij in het westen van het land, bijvoorbeeld die van G.J. Geestman uit Amsterdam of van J.J. Sleijser uit Leiden. Geestman rekende f 2,25 per duizend gekleurde exemplaren, Sleijser was nog iets duurder.

Kinderarbeid

Het inkleuren met penseel en waterverf werd veelal gedaan door kinderen. Eerst in 1874, na het verschijnen van de *Gemeente-atlas van Utrecht*, trad het kindernetje van Van Houten in werking; de Arbeidsinspectie die op naleving ervan toe moest zien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen producten wil kopen die op een menswaardige manier, zonder kinderarbeid, zijn vervaardigd, moet dus de Kuiperkaartjes links laten liggen. Suringar en Kuiper waren overigens lang niet altijd te spreken over de *'soms grenzeloze slordigheid'* waarmee werd ingekleurd, het beperkte aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

Na het inkleuren gingen de pakketten

kaartjes weer terug naar Leeuwarden, van waaruit ze werden verspreid aan de intekenaren of verzonden naar nieuwe klanten: ambtenaren en besturen, particulieren en andere geïnteresseerden, maar ook scholen, die losse kaartjes van de eigen gemeente tegen een gereduceerde prijs konden inkopen. Een atlas van de provincie Utrecht met 74 kaarten kostte ongeveer zes gulden. Tegenwoordig zal men daarvoor aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten.

Gemeentegrenzen

Kuiper besteedde veel aandacht aan de gemeentegrenzen. Hij duidde ze aan met een streepjeslijn, waaraan, zoals gemeld, later met de hand de kleuren werden toegevoegd. Hij gebruikte doorgaans twee kleuren, een voor de binnenzijde van de gemeentegrens, de andere voor de buitenzijde. Bij de kaartjes van Leersum en Amerongen is de kleurencombinatie geel-rood gebruikt.

Grenzen met gemeenten buiten de eigen provincie kregen aan de buitenzijde doorgaans een andere kleur dan grenzen met buurgemeenten in een andere provincie. Deze regel is bijvoorbeeld toegepast bij het kaartje van de Gelderse gemeente Maurik (figuur 4). De kleur van de gemeentegrenzen is daarop aan de binnenzijde geel, aan de buitenzijde rood, behalve bij de grens met de in de provincie Utrecht gelegen buurgemeenten Amerongen en Wijk bij Duurstede, waar voor blauw aan de buitenzijde is gekozen.

De grenzen op de kaartjes waren officieel vastgelegd onder Nederlands bestuur in 1818 (Amerongen) en 1819 (Leersum en Darthuizen). Bij die grensbepalingen ging de voorkeur uit naar grensscheidingen die gemakkelijk in het landschap terug te vinden waren, zoals de Nederrijn, de Ameronger en de Gooijer wetering en de Slaperdijk.

Grensdetails

Overigens waren de schaal waarop Kuiper zijn kaartjes vervaardigde en de gekozen manier van presenteren van de verschillende elementen niet geschikt voor een gedetailleerde weergave van de grenzen. Een onderscheid tussen grenzen door het midden van een weg of waterloop en grenzen die de randen daarvan aanhielden, was meestal niet te maken. Zo suggereert het kaartje van Leersum dat de Gooijer wetering in Langbroek ligt en de Ameronger wetering in Leersum. Volgens

de officiële grensbepalingen ligt de Gooijer wetering (maar niet de erlangs lopende Gooijer steeg) echter in Leersum en valt de Ameronger wetering (ook weer zonder de naastgelegen weg naar Wijk bij Duurstede) onder Amerongen. De Slaperdijk op de grens met Veenendaal ressorteert eveneens onder Amerongen, al doet het Kuiperkaartje van Amerongen anders vermoeden. Op de kaartjes van Woudenberg (figuur 5) en Leersum lijken de niet ver van de spoorlijn Utrecht-Arnhem gelegen Haarweg en Heulweg te vallen onder Leersum. Voor wat betreft de Heulweg is dat correct; de grenslijn tussen de beide gemeenten loopt echter door het midden van de Haarweg.

Het proces-verbaal waarin de gemeentegrenzen van Amerongen in 1818 waren beschreven, liet bij de Nederrijn in het midden waar de grens precies liep: in het midden of langs een van de oevers. Het vergelijkbare document van Wijk bij Duurstede uit 1832 was daarin duidelijker: de grens liep door het midden van de rivier. Op het Kuiperkaartje van Wijk bij Duurstede (niet afgebeeld) is dat op de plekken waar de Nederrijn het kaartje binnenkomt of de Lek het kaartje verlaat ook aangegeven; het kaartje van Amerongen biedt in dit opzicht geen aanknopingspunten. Opmerkelijk is wel dat er bij de inkleuring vanuit gegaan is dat de grenzen langs de oevers lopen en dat de rivier gemeentelijk niemandsland is, zoals vooral het kaartje van Maurik (figuur 4) duidelijk laat zien.

Tot slot

Rond 1868 tekende Jacob Kuiper niet alleen de kaartjes van de gemeenten in de provincie Utrecht, maar van alle gemeenten in Nederland. In totaal ging het om 1205 tekeningen, waarvan Utrecht er 74 voor zijn rekening nam. De kaartjes worden nog steeds vaak gereproduceerd en gedeeld in zwart-wit, maar de auteur en de uitgever hechtten destijds sterk aan het gebruik van kleur. De Kuiperkaartjes tonen veel details, maar lenen zich niet altijd voor het exact vaststellen van de ligging van de gemeentegrenzen. **H**

Bronnen

- Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, AllardPierson/UvA.
- M. Keyser, 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', *Caert-Thresoor, tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland* 11-4 (1994), p. 81-86.
- Websites: volkstellingen.nl, historischleersum.nl/tol, molendatabase.nl.

Uitsnede uit het kaartje van de gemeente Woudenberg uit de Gemeente-atlas van Utrecht. Datering: 1865. Beeldbank Archief Eemland 1001_536.

